

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.5>

Зарічанський О. А.

*кандидат педагогічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
проблем інформаційно-психологічного протидорства
Науково-дослідного центру Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЕТИЧНИЙ РАКУРС КОРУПЦІЇ У ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ

PSYCHOLOGICAL AND ETHICAL PERSPECTIVE OF CORRUPTION

У роботі розкрито моральні аспекти корупції на основі психолого-етичного аналізу зарубіжних сучасних наукових розвідок. Мета роботи – виявити глибинні психологічні аномалії корупційної поведінки, що кореняться в «природі людини», розглянути корупцію як моральну патологію. Психологічний аналіз дозволяє виявити специфічні моральні вади, які притаманні корупційному типу поведінки, адже при глибокому дослідженні конкретного типу моральної деформації виявляється гіпертрофія одних вад перед іншими. Вивчення психологічних складових корупційних злочинів показує, що основою корупційних діянь насамперед є гіпертрофована пристрасть до наживи, особистої вигоди. Показано, що в корупційній поведінці діє не так економічна доцільність, як прагнення до особистої вигоди, яка стає ірраціональною пристрастю та самоціллю. І як ірраціональна пристрасть дане прагнення здатне цілком охопити особистість, підпорядкувати все коло її життєвих цілей і цінностей. Психолого-етичний аналіз показує, що до специфіки корупційних моральних вад належать такі характеристики як продажність, прагнення до особистої вигоди, користь, несправедливість, користолюбство. Ці моральні дефекти особистості властиві чималій кількості людей, однак корупція виступає специфічним середовищем негативних властивостей, де перелічені вище вади певним чином легітимізуються. Як наслідок, на побутовому рівні формується негативне ставлення людей до влади в цілому, в масовій свідомості формується уявлення щодо тотальної продажності та корумпованості. Внаслідок невдалих спроб досягнути необхідних результатів або рішень чесним шляхом, і, навпаки, внаслідок ефективності корупційної взаємодії, у значної частини населення поступово складається стереотип корупції як етично прийнятної форми вирішення проблем, розмивається розуміння суспільної небезпеки цього явища, знімається поріг моральної терпимості населення до хабарництва і поборів. У цьому полягає головна моральна порочність корупції – легітимізація, яка негативно позначається на падінні загальної суспільної моралі.

Ключові слова: корупція, моральна вада, корупційна поведінка, влада, терпимість.

The work reveals the moral aspects of corruption based on the psychological and ethical analysis of historical and modern scientific research. The purpose of the work is to reveal deep psychological anomalies of corrupt behaviour rooted in «human nature», to consider corruption as a moral pathology. Psychological analysis makes it possible to identify specific moral defects that are inherent in a corrupt type of behaviour, because a deeper study of a specific type of moral deformation reveals the hypertrophy of some defects over others. The study of the psychological components of corruption crimes shows that the basis of corrupt acts is primarily a hypertrophied passion for profit and personal gain. It is shown that in corrupt behaviour there is not so much economic expediency as a desire for personal gain, which becomes an irrational passion. And as an irrational passion, this aspiration is capable of completely covering a person, subordinating the whole circle of his life goals and values. The psychological and ethical analysis shows that the specifics of corrupt moral defects include such characteristics as venality, desire for personal gain, benefit, injustice, and selfishness. These moral defects of the personality are characteristic of a considerable number of people, but corruption acts are a specific environment of negative properties, where the above-mentioned defects are legitimized in a certain way. As a result, a negative attitude of people towards the government as a whole is formed at the household level, and an idea of total venality and corruption is formed in the mass consciousness. As a result of unsuccessful attempts to achieve the necessary results or decisions in an honest way, and, conversely, as a result of the effectiveness of corrupt interaction, a significant part of the population gradually develops a stereotype of corruption as an ethically acceptable form of solving problems, the understanding of the social danger of this phenomenon is blurred, the threshold of moral tolerance of the population to bribery is removed. This is the main moral vice of corruption – legitimization, which negatively affects the decline of general social morality.

Key words: corruption, moral defect, corrupt behaviour, power, tolerance.

Вступ. Феномен корупції дивним чином поєднує в собі різні аспекти людського буття – правовий, соціальний, економічний, психологічний, етичний. Етичний ракурс як такий, що розкриває людське ставлення до моралі, що пояснює, який смисл, яку внутрішню необхідність вбачає людина в прийнятті тих або інших моральних норм, на чому ґрунтує свій вибір, є, безумовно, одним з провідних у дослідженні

екзистенційних витоків корупції. Незважаючи на високу толерантність до корупції в сучасному суспільстві [12; 13], на рівні глибинної моральності дане явище залишається неприйнятним. Недосконалість будь-якого законодавства, як і нечисте сумління людини, яке поставило особисту користь або корпоративні інтереси вище влади закону і порядку, відгукується гострим болем у тілі всього громадянського

організму [12; 14]. Саме поняття корупції достатньо часто використовується для характеристики морального стану суспільства [2; 7].

До настання економічною моделі життя домінувала моральна точка зору, яка була тісно переплетена з релігійною. І все ж таки моральний аргумент був визначальним. Економіцентризм передбачає наявність приватної власності та сильного розділеного інтересу, чого немає в аксіологіях класичних культур. Виникає економічне (раціоналістичне) виправдання соціального зла. Відбувається істотна зміна аксіологічної парадигми, у якій моральні чинники більше не мають визначального характеру. Але на наш погляд, розкриття саме моральних аспектів такого соціального зла, як корупція, виявляє його справжні причини, які сприятимуть розумінню більш ефективних засобів боротьби з ним, адже морально порочна особистість більш схильна до корупційної поведінки. Низка дослідників визначає саме деградацію певних верств суспільства у моральному плані як одну з головних причин виникнення та розвитку корупції [2; 4; 13; 15]. Не дивлячись на те, що саме поняття «морально порочна особистість» неспроможне означати якісь стабільні властивості людини.

Мета роботи – виявити глибинні психологічні аномалії корупційної поведінки, що кореняться в «природі людини», розглянути корупцію як моральну патологію та виявити специфічні моральні вади, які притаманні корупційному типу поведінки.

Вклад основного матеріалу. Чимало вчених розглядають корупцію як культурну, національну, психологічну проблему, і стає очевидним, що вона є не лише соціальною, політичною, економічною, але й «загальна духовно-цивілізаційною проблемою [2; 4; 10 та ін.]».

Дж. Детерт, Л. Тревіно і В. Швейцер підкреслюють, що за всієї важливості політико-економічного та правового вимірів, зміст корупції ними не обмежується, оскільки містить у собі неправові етичні вчинки [5]. Етика тісно пов'язана з психологією, утворюючи мотиваційний комплекс людської поведінки, бо проблема етичного є проблемою самої сутності людини у її відношенні до інших людей [7]. Взаємовплив етичних і правових аспектів корупції, найбільш ефективно може бути досліджений з психологічної точки зору [7].

Американські вчені А. Рогоу та Г. Лассуел досліджують проблему сучасної суспільної свідомості, в якій вбачають психологічні причини корупції. Так, характеризуючи ментальність споживчого суспільства, вчені відзначають: «Сучасне економічне суспільство спеціалізується на мистецтві пробуджувати потребу. Володіючи в казковому масштабі науковим та технічним потенціалом для виробництва товарів та послуг, суспільство збільшує потреби через рекламу, розпродаж та планування привабливих для ринку товарів. Ці прийоми включають ціннісні заклики всякого роду і перетворюють найпростішу покупку у справу поваги, прихильності, економічного успіху, здоров'я, знання, ноу-хау, моралі та патріотизму. «Побічний ефект» – сприяння коруп-

ції, оскільки заохочується заборгованість споживача та критерії самоповаги вимагають *заради доходу жертвувати мораллю*» [10, с. 76].

Вчені виявляють дуже важливий екзистенційний аспект корупції, що корениться в залежності від споживання. Це свого роду духовна недуга сучасного суспільства, що сприяє розвитку корупційних мотивів та, відповідно, корупційних діянь. За потребою споживання стоїть те, що Ж. Липовецьки назвав нарцистичним егоїзмом, який характеризує сучасну «Еру порожнечі». Філософ пише: «Чим більше люди намагаються висловлювати себе, тим менше сенсу ми знаходимо в їх висловлюваннях; що більше вони прагнуть суб'єктивності, то наочнішими виявляються анонімність і порожнеча» [11, с. 122]. В іншій термінології цю ситуацію прийнято називати постмодерністською, а людину відповідного типу характеризувати так: «Постмодерна людина – істота, далека від досконалості. Вона – зовсім не інстанція прийняття вільних рішень, залежить від бажань, потребує спільноти інших через нескінченну нестачу індивідуальної ідентичності» [11, с. 31]. Такий стан більшою мірою характерний для постіндустріального суспільства з його потужним розвитком технологій та відсутністю духовної мотивації існування. А. Рогоу та Г. Лассуел в одній тональності з Ж. Липовецьки називають сучасність «ерою тривоги» [10, с. 124].

В роботі «Влада, корупція та чесність» автори описують, окрім іншого, й екзистенційні витoki корупції, що лежать у «природі людини» [10]. Автори наголошують, що найважливішим показником виступає структура особистості людини, яка прагне влади. Автори серйозно розглядають фактор депривації як один з найважливіших чинників механізму прагнення влади. Основна гіпотеза полягає в тому, що люди прагнуть влади як засобу, що компенсує депривацію [10]. Депривація може бути притаманною самій людині або пов'язана зі значущими символами, з якими ідентифікуються сім'я, друзі, професійні та бізнес-партнери, етнічна, релігійна та національна групи [10]. Є показовим той факт, що в історії до володарів влади належать люди, історія життя яких свідчить про серйозні ознаки фізичних чи психічних вад; ми маємо підставу вважати, що багато з них прагнули влади як засобу компенсації фізичної обмеженості, потворності, імпотенції та нелегітимності [10]. При цьому вчені не схильні абсолютизувати тезу про депривацію, оскільки депривація не завжди веде до прагнення влади. Дослідники показують, що «цікавість до влади» може мати не тільки компенсаторний, але й цілеспрямований характер, пов'язаний з рішучістю здійснювати політику в ім'я громадського порядку [10].

Критики влади зазвичай недооцінюють неутілітарний аспект влади. Однак ігнорувати його було б невірним з психологічної точки зору. Коментуючи погляди американських учених, можна зазначити, що депривація означає втрату, позбавлення прибуткової посади. Мотив компенсації позбавлення прибутковості, а часто модусів жадібності, наживи

є двигуном корупції. Отже, мотив «пошуку влади» найчастіше є пов'язаним з деривацією [15]. У цьому контексті цікаво розглянути антидепривацію як спосіб боротьби з корупцією. Адже у цьому аспекті відбувається найбільш суттєве взаємопроникнення екзистенційних (депривація) та етичних (жадібність, нажива) моментів корупції, які найбільш точно і глибоко розкривають її природу. Навіть якщо не абсолютизувати депривацію, багато що стає зрозумілим у мотивації корупційного діяння, в якому неодмінно мають бути обидва компоненти.

А. Адлер у роботі «Психологія влади» пише, що прагнення особистої влади є згубним і отруює спільне життя людей а той, хто бажає людської спільності, має відмовитися від прагнення панувати над іншими» [1, с. 168]. І далі: «У нас, як і раніше, в крові прагнення до захвату владою, а наші душі – іграшки в руках владолюбства. Врятувати нас може лише одне – недовіра до будь-якого панування. Наша сила в переконанні, в організуючій енергії, у світогляді, але не в силі зброї і не в законах, що дискримінують. Інші потужні сили намагалися вже боротися за свою цілісність такими засобами, але марно» [1, с. 170]. Головна вища мета людини, вважає А. Адлер, – це вирощування та посилення почуття спільності. Це почуття має протистояти жорсткій логіці світу, у якому з дитинства виховується прагнення влади. Він пише: «Ми потребуємо свідомої підготовки та розвитку сильного почуття спільності та повного усунення жадібності та прагнення влади в окремих людей і народів. Ми безперервно боремося за те, чого вони не мають, – за нові методи посилення почуття солідарності» [1, с. 171].

Гуманістичний метод А. Адлера може здатися утопічним, проте з позиції глибинної психології «повне усунення жадібності та прагнення влади» є можливим. Принаймні це те, чого потрібно прагнути, на що мають бути спрямовані всі духовні резерви освіти та культури. За А. Адлером, природа людини структурована із двох протилежних начал: прагнення влади і почуття спільності. Розвиток солідарності мінімізуватиме прояви жадібності та владолюбства, а отже, зменшуватиме ймовірність корупційної поведінки.

Автори книги «Влада, корупція та чесність», піддаючи сумніву твердження Актона про те, що будь-яка влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно [10]. Вони показують, що корупція не йде безпосередньо від самої влади, але залежить від особистості. Завжди існують протиріччя між владою та чесністю, але причинно-наслідкових відносин між владою та нечесністю не існує. Один із принципів висновків американських учених звучить так: «Твердження Актона, що «влада розбещує», є сильним спрощенням фактів, оскільки влада також покращує, а відсутність влади також може розбещувати або покращувати» [10, с. 167]. Це етичне зрушення у бік морального світу людини, від якої в кінцевому підсумку і залежить стан суспільства та держави.

У якості ще одного найважливішого психологічного джерела корупції психологи визначають фрустрацію: «Один із мотивів корупції в усьому

світі породжений механізмом фрустрації – втра- тою старих та пошуком нових сенсів життя... Звідси – бажання пожити добре «тут і зараз» і будь- якою ціною, де чесність знецінюється і навіть зводиться у порок. Невпевненість у завтрашньому дні мотивує свавілля наживи у політиків і чиновників за принципом: головне мати сьогодні, а там «хоч потоп» [8]. Саме моральний аспект допомагає розкрити найбільш глибоко справжні причини корупції та виробити найбільш адекватні та продуктивні методи боротьби з нею. Якщо виходити з тези про виняткову порочність влади як такої, тоді не глибинний моральний дефект сприйматиметься як джерело корупції, але проста приналежність до політичної влади. Звичайно, можна сказати, що у владу йдуть уже морально порочні люди з метою збагачення чи використання влади у своєкорисливих цілях, але це надто голослівне твердження.

Психологічний механізм фрустрації має очевидне етичне підґрунтя. Сучасне становище людини у культурі можна було би позначити як ціннісний збій, як розгубленість чи фрустрацію [5]. І як «ціннісний збій» фрустрація означає певну основну життєву орієнтацію, що має явну аморальну основу – наживу. Засоби досягнення наживи, якщо й не є кримінальними, завжди є аморальними. Та й саме прагнення наживи як сенсу життя – це значне ціннісне звуження життєвого горизонту. Таке життя не можна назвати повноцінним ані психологічно, ані етично. А. Рогоу і Г. Лассуел характеризують ситуацію, що склалася, таким чином: «Ми говоримо про світ «кризи безпеки», «епоху занепокоєння» або навіть про «епоху Кафки» [10, с. 99]. Стверджується, що молоді люди абсолютно необізнані в питанні про цілі життя. Вони відчують труднощі з визначенням ідентичності, що вони неспроможні визначити чи приховати межі первинного *ego* і тому не здатні зрозуміти власне «Я». Вони відчують велику тривогу і є байдужими до суспільних подій, вразливими до корупційних наслідків недотримання зобов'язань» [10, с. 101]. Це дуже важливе спостереження; «епоха Кафки» – образна, але дуже точна характеристика духовного та морального самопочуття сучасної людини, яку Ж. Липовецьки назвав «ерою порожнечі» [11], а Г. Маркузе охарактеризував у термінах «одномірної людини».

Таким чином, існує схожість базових показників духовного стану сучасного суспільства, дане його інтелектуальними представниками. Власне кажучи, описані вище стани в основному характеризують людину споживчої ментальності, що має економоцентричну систему цінностей [13]. Саме в цій системі цінностей невгамовна жага потреб розвивається прямо пропорційно до екзистенційної порожнечі. І на перетині економічних, екзистенційних та психологічних факторів виникає корупція, як родинна пляма сучасного буття.

Екзистенційний аспект дуже близько підходить до самої суті корупції як антропологічного феномену. «Ера тривоги» та «Ера пустоти» виявляються пов'язаними між собою. По суті, це дві грані одного

феномена, одного духовного самопочуття сучасної людини, про який з великою тривогою писали дуже багато видатних мислителів ХХ століття, і перш за все Е. Фромм, який встановив безпосередній зв'язок між споживанням та духовною нестабільністю людини. Його міркування стали певною аксіоматичною характеристикою душевного стану сучасної людини.

У книзі «Революція надії» [6] Е. Фромм писав: «Примусове споживання компенсує тривогу... потреба у цьому типі споживання походить із відчуття внутрішньої порожнечі, безнадійності, душевного сум'яття, напруженості. Поглинаючи предмети споживання, індивід переконується у тому, що «він існує» як такий. Якщо скоротити споживання, тривога значною мірою вийшла би назовні» [6, с. 113]. Тим самим утворюється порочне коло між споживанням і компенсацією тривоги.

Порочне коло між споживанням та компенсацією тривоги дуже ефективно вписується у корупційну ментальність сучасного суспільства. Моральні вади особистості ховаються під маскою пристойності споживчої ідеології. Тривога стимулює споживання, залишаючи за бортом інші, передусім духовні можливості подолання психологічних проблем. Це величезна проблема сучасного суспільства споживання, яка до теперішнього часу набула ще більшої напруженості. Е. Фромм говорив, що історія людини – «це літопис її пошуків і висловлювання потреб, що перевершують виживання» [6, с. 211]. Здається, що в цих словах укладена абсолютна істина людської духовності, яка могла би спрямувати сучасну споживчу цивілізацію в гуманне русло. Невгамовне зростання потреб при мінімізації етичних регуляторів стимулює знаходження різних (неетичних та неправових) форм задоволення цих потреб, що відкриває широку дорогу для корупції. У цьому контексті виявляється глибокий взаємозв'язок між фрустрацією (екзистенційна величина), споживанням (економічна величина) та корупцією (правова величина), який дає більш повну картину існування феномену корупції в сучасному суспільстві.

Депривація та фрустрація виступають головними психологічними факторами, що визначають мотивацію корупційного діяння на індивідуальному та колективному рівнях. Говорячи про психологічні аспекти мотивів корупції, слід зазначити ще один фактор. Йдеться про корупцію як девіацію. У цьому плані корупція розглядається у загальному контексті злочинних діянь. І тут такі проблеми, як психологія злочинця, його ціннісний світ, проблема зла – необхідні питання для розуміння етичної сутності злочинності взагалі та корупції зокрема. Чимало дослідників відзначають глибоку вкоріненість корупції у соціальному бутті, недооцінювати яку неправильно [8; 12 та ін.]. Водночас розгляд корупції як девіантності свідчить про конвенційність соціальних конструкцій. Адже девіантологія більше, ніж будь-яка інша суспільна наука, свідчить про релятивність, конвенційність соціальних конструкцій, про відносність і взаємодоповнення добра і зла в реаль-

ному житті, де порок переплетений з чеснотою і де з добра народжується зло, а зі зла – добро. Це значно розширює можливості психологічного аналізу феномену корупції, боротьба з яким переноситься виключно з правових методів в область профілактики девіантних проявів [3]. Розгляд психологічних витоків корупції дозволяє виявити три головні чинники, що істотно розширюють уявлення про це явище і допомагають виробити більш ефективні заходи боротьби з ним, – депривацію, фрустрацію та девіацію. При чому всі три чинники безпосередньо пов'язані з моральними деформаціями. Депривація – механізм, що розкриває людське прагнення до влади взагалі, яке загрожує корупційними витратами; фрустрація – духовна недуга сучасного споживчого суспільства, що прагне компенсувати тривогу негаметним споживанням, що неодмінно тягне за собою корупційні способи доходу; девіація – найскладніша форма соціальної поведінки, що свідчить про релятивність і конвенційність моральних оцінок, зокрема і корупції.

Чимало дослідників, котрі займаються темою корупції, відзначають її древній і непереборний характер. Спільним місцем у дослідженнях з корупції виступає факт універсальності даного явища, не обмеженого певним часом та простором. Причому більшість існуючих трактувань феномена корупції розглядають її виключно як соціальний феномен, який має політичний, економічний та правовий аспекти відповідно. Це говорить про складну організацію корупції як соціального феномену, але мало що повідомляє про її справжню природу. Дослідники зазначають, що сучасна ситуація характеризується гіпертрофованим дискурсом боротьби з корупцією майже за повної відсутності позитивних результатів [4].

На неефективність існуючих (переважно юридичних) заходів боротьби з корупцією вказують багато дослідників [7; 14; 15 та ін.]. Це обумовлює необхідність пошуку інших, більш ефективних заходів боротьби, які передбачають розгляд психологічних аспектів цього феномена. Психологія вказує з одного боку на глибинні, ірраціональні риси особистості, здатної на найаморальніші діяння, з іншого – на чинник відкритості та незавершеності людини, здатної до духовного перетворення та вдосконалення [9]. У цьому контексті корупційні правопорушення не розглядаються як щось фатальне, яке не має жодного позитивного виходу, але сприймаються як те соціальне зло, яке може і має поступово викоринюватися. Істотним моментом для соціально-психологічного аналізу корупції є необхідність розглядати це явище в більш широкому історико-культурному контексті, оскільки корупційна поведінка багато в чому залежить від прийнятих норм та стандартів певної культурної спільноти, які, у свою чергу, сягають углиб традицій та звичаїв цієї спільноти. Таким чином, йдеться про культурно-ментальні передумови корупції, важливість вивчення яких підкреслюється низкою дослідників [2; 4; 12; 15 та ін.] Аналіз ментальних передумов корупції призводить до виділення

«західного» та «східного» типів корупційної ментальності, але ці питання вже є темою інших наукових студій.

З точки зору етики, корупція як складний соціальний феномен є одним із проявів продажності. Сама ж продажність відноситься до галузі негативних моральних якостей особистості, і в цьому сенсі корупцію більш точно слід характеризувати не просто як соціальний феномен, а як феномен, що відноситься до галузі соціальної етики (або суспільної моралі). У цьому контексті хотілося б звернути особливу увагу на нечастий досвід дослідження корупції у контексті моральної теорії.

Висновки. Отже, психолого-етичний аналіз, розкриваючи особливості людських чеснот і вад, природно, стосується і специфіки корупційних моральних вад, до яких можна віднести продажність, прагнення до особистої вигоди, користь, несправед-

ливість, користолюбство. Це загальні моральні вади (чи моральні дефекти) особистості, властиві всім без винятку. Однак корупція виступає специфічним моральним середовищем, де перелічені вище вади до певної міри легітимізуються. В масовій свідомості формується негативне ставлення людей до влади в цілому, формується уявлення про тотальну продажність та корумпованість. Внаслідок невдалих спроб досягнути необхідних результатів або рішень чесним шляхом, і, навпаки, внаслідок ефективності корупційної взаємодії, у значній частині населення поступово складається стереотип корупції як етично прийнятної форми вирішення проблем, розмивається розуміння суспільної небезпеки цього явища, знімається поріг моральної терпимості населення до хабарництва і поборів. У цьому полягає головна моральна порочність корупції – легітимізація, яка негативно позначається на падінні загальної суспільної моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Adler, A. 1966. The psychology of power. *Journal of Individual Psychology*, 22(2), 166–172
2. Akbar, Y.H. and Vujic V., 2014. Explaining corruption: The role of national culture and its implications for international management. *Cross Cult. Manage.*, 21: 191–218.
3. Bandura A. *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live With Th emselves*. New York, NY: Worth Publishers, 2016. 446 p.
4. Barr, A. and Serra, D. 2010. Corruption and culture: An experimental analysis. *J. Public Econ.*, 94: 862–869.
5. Detert, J.R., Trevino L.K. and Sweitzer V.L., 2008. Moral disengagement in ethical decision making: A study of antecedents and outcomes. *J. Applied Psychol.*, 93: 374–391.
6. Fromm E. *Revolution of Hope: Toward a Humanized Technology*. (1968) Ed Paperback. 288 p.
7. Garofalo, C., Geuras, D., Lynch T.D. and Lynch, C.E. 2001. Applying virtue ethics to the challenge of corruption. *Innovation J.*, Vol. 6, No. 2. 13 p.
8. Abraham J., Suleeman J. and Takwin B., 2018. Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian J. Sci. Res.*, 11: 587–604.
9. Kohlberg L. *The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages Essays on Moral Development* / ed. by L. Kohlberg. Vol. 2: *The Philosophy of Moral Development*. San Francisco: Harper & Row Publishers. 1984. 768 p.
10. Lasswell G.D., Rogow A.A. 1971. *Power, corruption and honesty*. N.Y.; L., 169 p.
11. Lipovetsky J. 1998. *The era of emptiness. Essays on Contemporary Individualism*. Paris, 332 p.
12. Melgar, N., Rossi M. and Smith T.W., 2010. The perception of corruption. *Int. J. Public Opin. Res.*, 22: 121–131.
13. Moore C., Detert J.R., Baker V. L., Mayer D.M. 2012. *Why Employees Do Bad Things: Moral Disengagement And Unethical Organizational Behavior* *Personnel Psychology*. 2012. Vol. 65, N 1. P. 1–48.
14. Napal, G., 2006. An assessment of the ethical dimensions that impact on corruption. *EJBO-Electron. J. Bus. Ethics Organ. Stud.*, 11: 5–9.
15. Zhang, N., 2015. Changing a 'culture' of corruption: Evidence from an economic experiment in Italy. *Rational. Soc.*, 27: 387–413.